

WYKORZYSTANIE PRZYRODNICZYCH I KULTUROWYCH WARTOŚCI PRZESTRZENI W ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

WSTĘP

Przestrzeń jest pojęciem niezmiernie szerokim. W ujęciu geograficzno-fizycznym jest to zastany fragment globu ze wszystkimi zawartymi w nim fizycznymi elementami wizualnymi. Jednakże wszędzie tam, gdzie istnieje życie i gdzie swą działalność prowadzi człowiek należy mówić o przestrzeni w ujęciu geograficzno-społecznym. We współcześnie rozumianej przestrzeni na pierwotny krajobraz przyrodniczy zostały nałożone namacalne, materialne i niematerialne „zapisy” działalności człowieka. Przestrzeń nie stanowi jedynie własności wizualnej (fizjonomicznej) rozumianej *explicite* w znaczeniu przestrzennym, ale jest formą pewnych treści znaczeniowych „wpisanych w krajobraz nie wprost”. Należy więc pojmować przestrzeń jako swoisty „węzeł” łączący składniki szeroko rozumianego środowiska w dynamiczną i pełną znaczeń całość. W takim ujęciu należy przestrzeń rozumieć jako interakcję krajobrazu przyrodniczego z kulturowym. Zatem można podać definicję krajobrazu kulturowego jako przestrzeni, w której manifestują się różne aktywności ludzkie na tle zaszyłości przyrodniczych: **„Krajobraz kulturowy to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku przenikania się wzajemnych oddziaływań środowiskowych (przyrodniczych) i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością, postrzeganą jako swoista fizjonomia”** (Myga-Piątek 2001).

Krajobraz kulturowy jest własnością i wartością miejsca oswojonego przez człowieka. Takim rozumieniem przestrzeni Śląska będziemy się posługiwać w niniejszym artykule.

KRAJOBRAZ KULTUROWY JAKO DOBRO WSPÓLNE

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie problematyką krajobrazu, często przekraczając granice regionów i krajów. Krajobraz zajmuje istotną pozycję w zbiorze wspólnej polityki europejskiej. Krajobraz, tworząc swego rodzaju zewnętrzny, dostrzegalny zapis występujących na określonym obszarze zjawisk naturalnych i poczynań ludzkich oraz wzajemnych między nimi relacji, uznany został za istotny element **identyfikacji europejskiej**.

A co najważniejsze, daje się on również interpretować jako element identyfikacji regionalnej. Takim modelowym wręcz terenem jest obszar obecnego województwa śląskiego, który z uwagi na swe położenie, historię oraz bogate walory środowiska

geograficznego podlegał i podlega nadal bardzo intensywnemu zagospodarowaniu przez człowieka. Stosunkowo niewiele jednak do tej pory zrobiono dla ochrony i pielęgnacji krajobrazu kulturowego tej niezwyklej w skali Europy krainy. Zdarza się, że działania, które są podejmowane, są przykładem beztroskiej nonszalancji wynikającej z nieznamomości istoty i rangi struktury tutejszego krajobrazu kulturowego.

Stąd tak istotnym jest, aby generowane w przestrzeni zjawiska naturalne i antropogeniczne oraz ich wzajemne powiązania zostały oparte o wiedzę i dalej by poznana wiedzę wykorzystać do dalszego rozwoju regionu opartego o zasady zrównoważonego rozwoju.

Krajobraz kulturowy jest zatem najpełniejszą formą dziedzictwa kulturowego, ale przy tym najtrudniejszą do zarządzania. Na obszarze województwa śląskiego można dostrzec wiele zachodzących współcześnie procesów społeczno-gospodarczych stanowiących poważne zagrożenie dla stabilności i różnorodności tutejszych krajobrazów. Pojawia się więc potrzeba ich ochrony i świadomego, odpowiedzialnego kształtowania.

KRAJOBRAZ KULTUROWY JAKO DOBRO PUBLICZNE

Każdy element krajobrazu województwa śląskiego (zarówno przyrodniczy jak i kulturowy) posiada swoją tradycję i przestrzenne uzasadnienie. Historię krajobrazu kulturowego województwa śląskiego należy rozpatrywać jako efekt intensyfikujących się procesów osadniczych, społecznych, komunikacyjnych, rolnych i przemysłowych. Znajomość tradycji miejsca stanowi podstawę do właściwego poznania obrazu przestrzeni. W procesie antropogenizacji przestrzeni człowiek nie tylko niszczył elementy przyrody, ale często je pielęgnował i świadomie (bądź nieświadomie) je kształtował.

W historii ewolucji krajobrazu kulturowego ziem województwa śląskiego można wyróżnić co najmniej dziesięć etapów rozwoju. Wydzielono następujące etapy transformacji krajobrazu na omawianym obszarze (za Dubiel 1998, zmienione):

1. Pierwotne obszary puszczy środkowoeuropejskich z incydentalnie występującymi obszarami gospodarki kopienniczej.
2. Rewolucja neolityczna i przejście od pierwotnych form rolnictwa do uprawy ziemi w systemie odłogowym i bardziej stałym osadnictwem.
3. Stosowanie systemu uprawy trójpolowej z ugorem i kształtowanie się grodów (ośrodków miejskich) i wsi.
4. Intensyfikacja rolnictwa w wyniku upowszechnienia ciągłej uprawy roli – uporządkowanie zabudowy wiejskiej, ustalenie wielkości miast.
5. Pierwotne kopalnictwo rud cynku, ołowiu, żelaza, węgla bez uszczerbku dla krajobrazu wiejskiego.
6. Wprowadzenie przemysłowych metod kopalnictwa i produkcji – pierwszy etap rozwoju miast i przemysłu.
7. Intensyfikacja przemysłu oparta o podporządkowanie przyrody rozwojowi przemysłu wraz rozwojem przestrzeni miejskich.
8. Rozwój miast i przemysłu – zanik przestrzeni wiejskich pomiędzy miastami Metropolii Śląskiej.

9. Gospodarcze wyłączenie z rozwoju przez zaniechanie, porzucenie, zmiany gospodarcze.

10. Rozwój przestrzeni województwa śląskiego oparty o zasady planowania przestrzennego i ekorozwoju.

Kultury rolne związane z zagospodarowaniem dolin Odry, Wisły, Warty odcisnęły tu swój materialny, widoczny ślad w przestrzeni. Po etapach wczesnego zagospodarowania terenu zwykle występowały okresy przerw osadniczych lub czasowego wyludnienia (do okresu wędrówek ludów), w których środowisko przyrodnicze podlegało naturalnej regeneracji. Od X wieku n.e. obszar województwa śląskiego podobnie jak obszar całej Wyżyny Śląskiej i Niziny Opolskiej podlegał stopniowo wzrastającej antropopresji, która nasilała się od XIX wieku, przyjmując kulminację w okresie czterech dekad tzw. socjalistycznego uprzemysłowienia. W przypadku obszaru województwa śląskiego krajobraz kulturowy nosi szczególne znamiona długotrwałego, ewolucyjnego rozwoju. W trakcie historii tego obszaru dochodziło do przekształceń krajobrazów naturalnych w drodze trzech rodzajów działań człowieka (Myga-Piątek 2001):

- **żywiotowych**, które spontanicznie wynikały z określonej sytuacji społeczno-gospodarczej oraz politycznej regionu i Polski (co w rezultacie zwykle doprowadzało do naruszenia naturalnej równowagi w środowisku i tworzył się krajobraz zdegradowany);
- **funkcjonalnych**, w wyniku których następowało świadome przeobrażanie środowiska w nawiązaniu do jego charakteru (głównie kultury rolnicze, ale i wczesny okres przemysłowy oraz etap obecny);
- **estetycznych**, w wyniku których wprowadzano do krajobrazu lub eksploatowano określone walory środowiska zgodnie z obowiązującymi wymaganiami gospodarczymi lub normami estetycznym. Następowo kształtowanie przestrzeni zgodnie z obowiązującymi stylami architektonicznymi (krajobraz dworski, parkowo-pałacowy, ale niestety również krajobraz np. wielkich blokowisk epoki socjalizmu). Działania te powodowały często również efekty uboczne w postaci degenerowania rodzimego krajobrazu poprzez usilne, nieprzemysłane zapożyczanie obcych stylów architektonicznych, co było i jest dość powszechnym procesem.

WARTOŚCI KULTUROWE I PRZYRODNICZE W PRZESTRZENI ORAZ ICH ZNACZENIE DLA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE NA MAPIE EUROPY

Województwo śląskie jest jednym z najmniejszych obszarowo województw w Polsce, jest również jednym z najmniejszych regionów Europy – 12 333,51 km². Położone jest w Europie Środkowej i pomimo stosunkowo niewielkiego obszaru, na swoim terenie posiada skrzyżowania wielu podziałów przyrodniczych i geograficznych Europy (Kon-dracki 2002).

Biorąc pod uwagę podział fizjograficzny na obszarze województwa śląskiego stykają się ze sobą prowincje: Stare Góry Europy i Nowe Góry Europy, których styk stanowi szeroka przełęcz zwana Bramą Morawską – jeden z najważniejszych elementów środowiska geograficzno-przyrodniczego Starego Kontynentu stanowiącego główny szlak migracyjny północ – południe. Jest to również przestrzeń, gdzie zasoby genetyczne środowiska naturalnego mogą się wikariatywnie wymieniać.

KRAINY KULTUROWO-GEOGRAFICZNE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Na południowy zachód od Bramy Morawskiej rozpoczynają się Sudety z ich pierwszym pasmem Gór Opawskich i dalej Gór Żłoty, widocznych przy dobrej pogodzie z wzniesionych ponad Doliną Odry obrzeży Płaskowyżu Rybnickiego w okolicach Arboretum Bramy Morawskiej w Raciborzu. Oglądane w słoneczny, zimowy dzień skrzą się w oddali złotymi kopułami wzniesień z ich kulminacją górą Pradziad (w Kraju Morawsko-Śląskim w Republice Czeskiej).

W przeciwnym kierunku na horyzoncie pojawiają się znacznie wyższe wzniesienia Beskidów. Jako najdalej wysunięte na zachód pasmo Karpat oglądane z Płaskowyżu Rybnickiego zauważymy Beskid Morawsko-Śląski, a pomiędzy oboma utworami (mezoregionami) rozciągają się rozległe płaskie Doliny Karwińska i Ostrawska. Na południu województwo śląskie osadzone jest na Pasmach Beskidu Śląskiego, Beskidu Żywieckiego, Beskidu Makowskiego i Beskidu Małego, pomiędzy nimi rozciąga się Kotlina Żywiecka.

Najwyższym szczytem Śląska jest Pilsko – 1557 m n.p.m. w Beskidzie Żywieckim.

Na północ od Beskidów rozciąga się pas dolin i zapadlisk przedgórskich, których kulminacją jest pradolina rzeki Wisły. Można tutaj spotkać pozostałości trzeciorzędowego morza śródlądowego Tetydy, jak i rozległe zwały piaskowe moreny czołowej Zlodowacenia Karpackiego – najstarsze sprzed 160 tys. laty.

W centralnej części województwa na utworach karbońskich nałożyły się złoża triasowe z licznymi wychodniami wapieni triasowych i dolomitów. Z kolei na wschodzie w granicach Śląska znajduje się środkowa część Jury Krakowsko-Wieluńskiej. Oddzielona tutaj od Płaskowyżu Tarnogórskiego progiem zwanym Kuesta Jurajska. Im dalej ku północy tym krajobraz staje się bardziej nizinny ze śladami późniejszych zlodowaceń jako moreny dennej (Kondracki 2002). Ukształtowane tutaj utwory czwartorzędowe w wielu miejscach mają charakter stepów. Dobrym przykładem jest tutaj rezerwat Gipsowa Góra na Płaskowyżu Głubczyckim na granicy województwa śląskiego i opolskiego. Większość Płaskowyżu Głubczyckiego i Kotliny Raciborskiej w granicach powiatu raciborskiego ma charakter stepowy i jest silnie użytkowana rolniczo.

ELEMENTY KRAJOBRAZU PRZYRODNICZEGO

Naturalna szata roślinna obszaru województwa śląskiego kształtowana była przez warunki klimatyczne od okresu ostatnich zlodowaceń 12–16 tys. lat temu. Na jej kształt i zasobność zasadniczy wpływ miała rzeźba terenu, sieć rzeczna i zasoby wodne oraz tworzące się gleby również w odpowiedzi na zmiany klimatu. A w ostatnim tysiącleciu działalność człowieka.

W czasach, gdy człowiek jeszcze w znikomy sposób ingerował w środowisko naturalne dzisiejszej Wyżyny Śląskiej, Beskidów, Jury, największy areał porastały bory sosnowe z dominacją sosny i udziałem świerka oraz bory mieszane, gdzie poza sosną zaznaczał się udział gatunków liściastych (dąb, brzoza, osika). Kulminacje terenu – góry, wzgórza i mniejsze wzniesienia zajmowały lasy bukowe, zbliżone charakterem do dzisiejszej kwaśnej buczyny niżowej. Pozostałe tereny na żyznych glebach były porośnięte przez lasy lipowo-dębowo-grabowe (tzw. grądy). W obniżeniach terenu oraz w dolinach rzek i potoków rosły wilgotne lasy olszowe, jesionowo-olszowe i wiązowo-jesionowe (tzw. łęgi) (Włoch 1999). W dolinach rzecznych i rozlewających się potokach, w głębi lasów, w miejscach wilgotnych, występowały bagna i torfowiska. Niektóre z nich przetrwały do dziś, a inne tylko w nazwach lokalnych np. „Płone Bagno” (Tokarska-Guzik 1995).

Na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu stuleci krajobraz przyrodniczy począł się zmieniać w odpowiedzi na coraz większą i nasilającą się działalność człowieka. Zmiany pierwotnej rzeźby terenu, szaty roślinnej i fauny na obszarze Śląska były początkowo wynikiem procesów osadniczych i rozwijającego się rolnictwa. Wprowadzono nowe gatunki roślin uprawnych i użytkowych. Równoległe ze zmianami szaty roślinnej zmieniał się skład fauny na tych terenach.

Wraz z rozwojem osadnictwa zmieniały się nie tylko centralne części województwa, ale także jego otoczenie. Rozrastające się w XIX i XX wieku miasta najpierw zmieniły swój krajobraz z rolniczego w rolniczo-przemysłowy, a następnie w wielkomiejski, by później koncentrycznie wchłonąć okoliczne wsie, nadając im charakter dzielnic miejskich.

Zwarta zabudowa miejska pochłonęła centralną, północną, północno-wschodnią, wschodnią i w znacznym stopniu północno zachodnią część województwa. Współcześnie ta część województwa śląskiego nie zachowała prawie żadnych elementów przyrody naturalnej. Na obszarze tym występuje układ drobnopowierzchniowej mozaiki siedlisk przyrodniczych, pozostających pod silnym wpływem człowieka, wykazującej specyficzne cechy, także w zależności od typu zabudowy. Otoczenie obszaru konurbacji ma właściwie do dziś charakter otwarty. Występują tu wyspy obszarów miejsko-przemysłowych, umiejscowione w krajobrazie rolniczo-leśnym. Z każdym rokiem widoczna jest jednak coraz silniejsza presja w kierunku zabudowy tych terenów.

Efektom rozwoju hutnictwa metali (cynku, ołowiu, żelaza) jak i kopalnictwa ich rud było wyniszczenie w XVI, a następnie w XVIII i XIX wieku ogromnych powierzchni leśnych. Rozwojowi przemysłu i przeobrażeniom urbanistycznym towarzyszyła postępująca degradacja środowiska przyrodniczego, która w rejonie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego osiągnęła rozmiary niespotykane w innych rejonach kraju. Działalność górnicza i skanalizowanie rzek doprowadziły do silnych zmian warunków hydrologicznych. Przeobrażeniom uległy wszystkie komponenty środowiska: powietrze, gleby, wody, szata roślinna, świat zwierzęcy i krajobraz.

Na wielu obszarach pozostały jednak jeszcze ślady dawnej świetności przyrody ziem województwa śląskiego. Świadczą o tym rezerваты przyrody (tab. 6). Obecnie na terenie województwa śląskiego istnieją następujące formy ochrony prawnej w zakresie przyrody:

- 8 parków krajobrazowych, o łącznej powierzchni 234,508,00 ha;
- 58 rezerwatów o łącznej powierzchni 3,541,62 ha;
- obszary chronionego krajobrazu (w tym powierzchnia otuliny parków krajobrazowych) 139,847,00 ha;
- 1098 pomników przyrody;
- 67 użytków ekologicznych o całkowitej powierzchni 824,3 ha;
- 3 zespoły przyrodniczo-krajobrazowe o powierzchni 1347,7 ha.

TABELA 6. Zestawienie ilości i powierzchni występujących na terenie województwa śląskiego typów rezerwatów (za Myga-Piątek 2001)

Typ rezerwatu	Liczba rezerwatów	Powierzchnia rezerwatów (ha)
Leśny	40	1899,86
Torfowiskowy	2	70,49
Krajobrazowy	2	177,43
Florystyczny	5	97,88
Przyrody nieożywionej	3	64,92
Faunistyczny	3	804,74
Wodno-leśny	1	408,88
Krajobrazowo-leśny	2	8,42
Razem	58	3532,62

UPRAWY LEŚNE

W naszym klimacie zespoły leśne powstają w wyniku naturalnej sukcesji prawie wszystkich zbiorowisk roślinnych, a część zespołów roślinnych ma charakter klimaksowy. W zależności od siedliska, mikroklimatu, warunków wodnych są to różne typy zespołów leśnych. Fakt, że współcześnie tak ogromne obszary są bezleśne (w Polsce około $\frac{3}{4}$ powierzchni kraju), związany jest z wielowiekowym przekształcaniem krajobrazu przez człowieka i przeznaczaniem ziemi pod uprawy rolnicze, a także z gospodarczym wykorzystaniem drewna. Innym powodem bardzo silnych zmian w zbiorowiskach leśnych jest prowadzenie intensywnej gospodarki leśnej polegającej przede wszystkim na uprawie jednogatunkowych drzewostanów. Gospodarka człowieka, począwszy od zarania osadnictwa aż do chwili obecnej, wywiera bardzo silny wpływ na szatę roślinną. Współcześnie, poza niewielkimi skrawkami ziemi, prawie nigdzie nie zachowała się roślinność pierwotna, całkowicie nietknięta ręką człowieka. O wiele częściej w dzisiejszym krajobrazie można spotkać zbiorowiska naturalne, które uległy wprawdzie wpływom gospodarki, lecz utrzymały swój pierwotny skład florystyczny (Tokarska-Guzik 2006).

ZNACZENIE DLA ROZWOJU

Obszary chronione w województwie śląskim jak i lasy są najbardziej zaskakującym elementem krajobrazu tej części Polski. Stereotyp Śląska w rozumieniu mieszkańców innych regionów Polski jest inny. Niewiele osób wie, że to na Śląsku uratowano dla świata populację największego ssaka lądowego Europy – żubra – w Książęcej Hodowli Zwierząt w Jankowicach Pszczyńskich. To na bazie zachowanych tutaj okazów odtwo-

rzo populację białowieską, a następnie w latach 50. XX w. z myślą o ratowaniu populacji „Króla Puszczy” utworzono w Jankowicach rezerwat przyrody. Pozostałe rezerваты również prezentują unikatowe elementy przyrody i krajobrazu, wskazując na znakomitą przeszłość przyrody województwa śląskiego zachowaną po dziś dzień.

KULTURA UPRAW ROLNYCH I HODOWLI

Pierwotną ingerencją człowieka w krajobraz naturalny była uprawa roli i hodowla. Zdobywanie i produkcja żywności jest zawsze podstawą egzystencji i działalności człowieka. Uprawa roli i hodowla zawsze wiązała się z osadnictwem na danym terenie. Pierwotne osadnictwo nastąpiło 2000 lat p.n.e. wzdłuż Odry przez Bramę Morawską z okolic dzisiejszej Nitry. Osadnictwo w kulturze rolniczej na tym terenie nasiliło się w VIII i X wieku (Złoty 2004) w ramach Państwa Wielkomorawskiego. Pomimo tego jeszcze w połowie XII wieku znaczny obszar obecnego województwa śląskiego był prawie bezludny, pokryty zwartymi lasami Puszczy Śląskiej, Borów Stobrawsko-Lublinieckich, Borów Janowskich, Puszczy Beskidzkiej, Grądów Odrzańskich. Gdy w XIII wieku pojawili się tu kolejni osadnicy po spustoszeniu tatarskim, karczujący otaczające lasy, zaczął się powolny proces kurczenia powierzchni leśnych ustępujących miejsca terenom mieszkalnym i rolnym, a w coraz większym stopniu również przemysłowym. Wynikiem procesów osadniczych i rozwijającego się rolnictwa były zmiany pierwotnej rzeźby terenu, szaty roślinnej i fauny. Wprowadzano nowe dla tej części Europy i nieznanne wcześniej gatunki roślin uprawnych, które dziś uważa się za pospolite i od „zawsze” związane z tym regionem. To wtedy pojawiły się: orkisz, jęczmień, żyto, pszenica, gryka, chmiel, a także maliny.

Śląsk zawsze był otwarty na nowości; to tu po raz pierwszy w Europie Środkowej pojawił się pług „angielski” – używany po dziś dzień. Na tym terenie najwcześniej na ziemiach polskich zaczęto uprawę ziemniaka. Najwcześniej, bo już w pod koniec XVIII wieku wprowadzono zmiany agrarne zwiększające produkcję, zaczęto rygorystycznie przestrzegać granicy polno-leśnej, wprowadzono na szeroką skalę meliorację pól uprawnych nie tylko za pomocą rowów, ale z użyciem drenów tzw. „meliorację holenderską”. Ta XIX-wieczna instalacja melioracyjna, prawidłowo użytkowana na wielu obszarach pól, działa po dziś dzień. Na wielu terenach podczas zmiany charakteru gospodarki rolnej w XVIII wieku z powodzeniem osuszano potężne połacie terenu (np. Staw Bieruński o powierzchni około 600 ha), przywracając go dla upraw polowych, a następnie lokując miejscowość Bieruń Nowy. Od roku 1806 (prawie od osiemdziesięciu do stu czterdziestu lat wcześniej niż na pozostałych terenach obecnej Polski) zaczęto sprawnie i szybko przeprowadzać powszechną akcję uwłaszczenia chłopów, a już i przed tym rokiem chłopowie mogli w miarę swobodnie wykupić się od pańszczyzny i uzyskać ziemię na własność – z czego często korzystali zgodnie z obowiązującym Prawem Pruskim i Austrowęgierskim.

Do połowy XIX wieku Śląsk był największym producentem owiec i owczej wełny na świecie, głównie rejon Beskidów i Ziemia Raciborza. Głównym ośrodkiem hodowli materiału zarodowego był majątek hrabiego von Lichnowskiego z Krzyżanowic. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku Śląsk został z tej roli wyparty przez hodowców australijskich. Próba zachęcenia współczesnych rolników na Śląsku jest wojewódzki program wsparcia Owca Plus.

Na wielu terenach województwa śląskiego zajmowano się hodowlą ryb – od ziemi lublinieckiej, Złotego Potoku po tereny Galicji i Śląska Cieszyńskiego. Do dzisiaj dobrze funkcjonuje Zakład Ichtobiologii i Gospodarki Rybackiej PAN w Gołyszach czy hodowla pstrąga w Złotym Potoku. Zwieńczeniem tej działalności jest powstanie dwóch Lokalnych Grup Rybackich na południu województwa.

Po zmianach gospodarczych i przy spadku opłacalności hodowli owiec na ziemi raciborskiej gospodarka rolna przestawiła się na wielkotowarową uprawę pszenicy i buraka cukrowego.

Duże znaczenie dla lokalnej produkcji miały też małe i średnie gospodarstwa rolne zaopatrujące miasta w regionie, dzięki czemu teren Śląska do połowy XX wieku był całkowicie samowystarczalny żywnościowo.

ZNACZENIE DLA ROZWOJU

Rolnictwo w województwie śląskim należy nadal do najprężniejszych w Polsce. Pod wieloma względami doskonale konkuruje z rolnictwem europejskim. Jest ciągle otwarte na nowinki hodowlane i uprawowe. Stanowi jednak niewielki procent Produktu Regionu. Rolnictwo na Śląsku jest obszarem niższych dochodów mieszkańców województwa.

EKSPLOATACJA MINERAŁÓW

Na terenie Śląska od najdawniejszych czasów odkrywano i eksploatowano złoża minerałów. Jest to jeden z najstarszych obszarów górniczych w Europie. W okolicach Gliwic i Częstochowy eksploatowano rudy żelaza (ten ostatni znany jako Zagłębie Staropolskie). Na całym obszarze współczesnego przemysłowego Śląska i Zagłębia wydobywano ołów i cynk. Był to jeden z najbogatszych w zasoby tych pierwiastków region w Europie. Kopalnie i odkrywki węgla kamiennego od początku XIX wieku zdominowały kopalnictwo na Śląsku. Należy jednak również wspomnieć o eksploatacji kruszyw – żwiru, piasku, gliny, jak również eksploatacji wapieni dolomitowych. Pomimo znacznych przekształceń terenu, zmian hydrologicznych, niszczenie naturalnej szaty roślinnej w miejscu eksploatacji nie zawsze działa jednoznacznie niekorzystnie. Od samego początku rozwoju przemysłu wydobywczego na Śląsku obowiązywało restrykcyjne Prawo Górnicze gwarantujące dobrostan przyrody. Pomimo to w wyniku działań nie do końca przemyślanych i niepoprzedzonych odpowiednimi analizami środowiskowymi, waloryzacjami przyrodniczymi, ocenami oddziaływania na elementy środowiska naturalnego (obowiązki narzucone już XVIII-wiecznym Prawem Górniczym na Śląsku!) prowadziły do lokalnych katastrof i zniszczeń powierzchniowych. Największe szkody jakie powstają podczas eksploatacji górniczej powstają po dziś dzień na skutek łamania zasad prawa. A największą cenę płaci tak naprawdę przestrzeń przyrodnicza i kulturowa. Uszkodzona infrastruktura, utrata atrakcyjności krajobrazu, a tym samym utrata walorów dla mieszkalnictwa i turystyki to nieodwracalne straty w skali kilku pokoleń. Dla przyrody paradoksalnie szkodliwość jest mniejsza. Przyroda jest bardzo „silnym graczem” i lubi być drażniona. Wtedy ożywia się i ewoluuje. Niejednokrotnie przekształcone antropogeniczne, prawie nie do zaakceptowania zmiany w prze-

strzeni przyrodniczej mogą nieoczekiwanie stać się ciekawymi, wręcz unikatowymi refugiami (niszami) dla wielu gatunków rzadkich i ginących roślin, zwierząt i grzybów. Przykładów na Śląsku jest wiele: hałdy po eksploatacji rud żelaza koło Częstochowy z pierwszej połowy XX wieku dzisiaj stały się ostojami ptaków. Dzisiaj już prawie nikt nie pamięta ich pochodzenia, gdyż wyglądają jak naturalne wzniesienia wtopione w krajobraz. Hałdy w okolicach Jastrzębia Zdroju – zazielenione, wpisane w naturalny, pofałdowany krajobraz są uzupełnieniem naturalnej rzeźby terenu i stanowią ostoję dla wielu pierwotnie występujących na tym terenie gatunków roślin, które wcześniej zostały wyparte z miejsc zabudowanych i zamieszkałych. Przykładów jest wiele, a ich dokładna analiza powinna decydować o świadomym, zgodnym z naturalnymi procesami restytucji, wyborze kierunków rekultywacji tych obiektów.

ZNACZENIE DLA ROZWOJU

Pozyskiwanie minerałów naturalnych w gospodarce nierabunkowej przyczynia się do znacznego wzrostu dobrobytu regionu. Są to konkretne ekonomiczne korzyści, rozwój miejsc pracy, wzrost osadnictwa z wszelkimi konsekwencjami. Eksploatacja minerałów przyczynia się również do tego, że poznajemy wiedzę o ewolucji. Przyczynę do takiej wiedzy ma duże europejskie i światowe znaczenie, a w regionie może stymulować rozwój nauki i organizację ośrodków przyrodniczych, paleontologicznych, geologicznych, kulturoznawczych, antropologicznych oraz pomagać we współpracy międzynarodowej już istniejących. Tereny wyeksploatowane górnictwo (odkrywki, zapadliska, miejsca po żwirowniach) oraz miejsca deponowania tzw. Płonnej skały jako efektu ubocznego procesu pozyskiwania minerałów są często przyczynkiem do spontanicznych sukcesji środowiska naturalnego z powstawaniem miejsc nadatrakcyjnych przyrodniczo, krajobrazowo i turystycznie.

ARCHITEKTURA I URBANISTYKA

Architektura jest wyrazem dziedzictwa narodowego. Architektura prowincji w dużej mierze przez całe wieki rozwijała się niezależnie od mód i stylów architektonicznych obowiązujących w miastach. Zasadą budownictwa wiejskiego były: użyteczność i praktyczność rozwiązań technicznych wynikające z tradycji i wielowiekowych doświadczeń miejscowych pokoleń. Rodzaj i wielkość istniejących w danym zespole obiektów mieszkaniowych i gospodarczych był zawsze dostosowany do wielkości gospodarstwa i rodzaju jego produkcji, a układ budynków odpowiadał ich funkcji. Kształt i konstrukcja budynków odpowiadała naturalnym warunkom przyrodniczym. We wsiach lokalizowanych na garbach triasowych całe zagrody były budowane z wapienia, w obszarze akumulowania glinki spotykane są domy z cegieł z pokryciem ceramicznej dachówki, w dolinach zasobnych w budulec drewniany przeważały domy i zagrody budowane z drewna. Obecnie na terenie województwa śląskiego niewiele przetrwało śladów po tej zgodności swoistej kultury budownictwa z warunkami przyrodniczymi i geograficznymi. Na kształt wsi miały wpływ ponadto inne czynniki naturalne, jak ukształtowanie powierzchni, klimat, występowanie okresowych zalewisk itp.; bardzo ważne były też czynniki pozaprzyrodnicze, jak: obowiązujące regulacje

prawne i zawodowa specjalizacja wsi. Takie wartościowe trendy w rozwoju wsi mają duże znaczenie dla zachowania tożsamości jej mieszkańców, a tym samym częściowo zapobiegają zbyt dużemu odpływowi ludności wiejskiej do miast. Mają też znaczenie dla rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki oraz całej gamy usług im towarzyszących, co może znacznie powiększyć dochody wsi, ale i regionu.

Na architekturę miast składały się zespoły obiektów mieszkalnych, gospodarczych, przemysłowych i użyteczności publicznej. Charakter urbanistyczny miasta mniej był zależny od uwarunkowań przyrodniczych, a bardziej od charakteru istniejącego w nim przemysłu i rzemiosła, struktury sprawowania władzy, ilości mieszkańców, tempa rozwoju miasta, bliskości szlaków transportowych. Wyróżnić tutaj należy tzw. miasteczka robotnicze, które były bądź to odrębnymi organizmami miejskimi bądź częściami większych miast. Powstawały jako zaplecze mieszkaniowe dla robotników tworzonych zakładów przemysłowych czy wydobywczych oraz ich rodzin. Zaplanowane i zaprojektowane kompleksowo wraz z infrastrukturą towarzyszącą były budowane na kształt „miast-ogrodów”. Twórcy tych robotniczych osiedli tworzyli je głównie dla ludzi pochodzenia wiejskiego, skąd w znacznej liczbie rekrutowali się robotnicy. Oprócz zamieszkania każda rodzina miała do dyspozycji kawałek gruntu, drobne zabudowanie gospodarcze i ogród. Miało to znaczenie nie tylko estetyczne i praktyczne, ale też ekonomiczne, ponieważ dawało możliwość również rozwoju drobnego rzemiosła i nie uzależniało całego osiedla od jednego zakładu pracy. Miało to też ostatecznie kolosalne znaczenie społeczne; zapobiegało zbyt dużej kumulacji ludzi na zbyt małym terenie. Każdy kawałek przestrzeni posiada określoną pojemność demograficzną i zaburzenie tej delikatnej równowagi grozi eskalacją wszelkiego rodzaju patologii społecznych i zaburzeń emocjonalnych w społeczeństwie (Myga-Piątek 2001).

Zaznaczyć tutaj należy, że na Śląsku konieczność tworzenia projektów budowlanych dla pojedynczych budowli również prywatnych, jak i dla całych zespołów urbanistycznych, istniała już w drugiej połowie XIX wieku.

Osobnym tematem w rozumieniu architektury i urbanistyki są budowle i zespoły architektoniczne o charakterze zabytkowym. Opracowana inwentaryzacja zasobów kulturowych ujawniła istnienie wielu interesujących obiektów i miejsc historycznych o cechach zabytkowych. Obszar województwa śląskiego wyróżnia się od otaczającego terenu dużą ilością pałaców, kościołów, dworów, parków przydworskich i przypałacowych, kapliczek, przydrożnych krzyży, zabytkowych domostw i zagród, studni a także obiektów rzemieślniczych (młyny, browary, gorzelnie), przemysłowych, a także komunikacyjnych (dworce, budki dróżnicze). Istnieje w tym zbiorze całkiem pokaźna liczba obiektów drewnianych.

Na wsi w krajobrazie zabytkowym zachowały się ślady dawnej świetności tego regionu: założenia ruralistyczne (w tym zabytkowe wiejskie chaty), dwory, pałace, zamki, zameczki myśliwskie, miejsca kultu: kościoły, kapliczki, figury świętych, zespoły klasztorno-pałacowe, stare cmentarze, parki dworskie, aleje, folwarki, układy pól, stawy rybne, młyny i inne urządzenia architektury wodnej.

Wiele zabytków tracąc ekonomiczne podstawy funkcjonowania, straciło rację bytu. Przyczyny tkwią w nieprawidłowym ustawodawstwie i niewłaściwym dotychczas zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Nie ma nowego systemu ochrony, który ułatwiłby renowację i promocję obiektów zabytków w nowych warunkach rynkowych.

Niewielkie, rozproszone zabytki, często o wartości regionalnej, powinny być postrzegane przez lokalne społeczności jako własne i bliskie, a jednocześnie stanowiące składnik naszej tożsamości narodowej.

Przedsięwzięcia na rzecz renowacji obiektów zabytkowych mogą być podejmowane przez pojedyncze podmioty gospodarcze w przestrzeni (osoby, firmy, instytucje, organizacje pozarządowe, fundacje) lecz najlepiej gdy jest to wspólne dzieło łączone publiczno-prywatne. Jest to o tyle istotne, iż kontrola władz publicznych nad zabytkiem z pozycji współwłaściciela, współinwestora, współużytkownika może być większa niż w przypadku zabytków objętych w całości przez podmioty niepubliczne. Ich kompletna prywatyzacja może doprowadzić do całkowitej izolacji od społeczeństwa.

ZNACZENIE DLA REGIONU

W przypadku obszaru województwa śląskiego ochrona zabytkowych obiektów ma duże szanse, gdyż można je traktować jako ważny czynnik aktywizacji gospodarczej. Najbardziej typowa szansa tego rodzaju związana jest z traktowaniem dziedzictwa kulturowego obszaru jako swoistego **produktu turystycznego (waloru turystycznego)**. Podstawowym czynnikiem hamującym postęp w dziedzinie możliwość wystąpienia konfliktu lub braku zaufania pomiędzy władzą publiczną a społeczeństwem koncentrującym się wokół ochrony, co do kierunku nowego funkcjonowania zabytków.

Pomimo iż obszary wiejskie województwa śląskiego to teren peryferyjny w stosunku do intensywnie rozwijających się terenów przemysłowego Śląska, pełni on nie mniej istotne funkcje **zaplecza gospodarczego**. Ta rola **provincji** jest niezwykle istotna dla rozwoju województwa, gdyż daje szansę odwrócenia relacji i wypromowania nowego pozytywnego, a nie pejoratywnego znaczenia tego terminu. Przekształcenie wizerunku i syndromu „zaścianka” w atut społeczny, kulturowy i przyrodniczy a tym samym i gospodarczy powinno stać się rdzeniem przygotowywanej Strategii Rozwoju Województwa.

TRANSPORT WODNY

Transport wodny z wykorzystaniem rzek i zbiorników wodnych śródlądowych był od zarania dziejów człowiekiem głównym rodzajem transportu, szczególnie na dalsze odległości, a do dziś są miejsca na świecie, gdzie jest to jedyny sposób przemieszczania się ludzi oraz ich towarów. W naszej strefie klimatycznej i geograficznej transport wodny nie jest jedynym ani tym bardziej najważniejszym rodzajem transportu; stanowił jednak i nadal stanowi nieocenioną alternatywę i uzupełnienie tradycyjnych środków transportu drogą lądową. W roku 1812 powstała koncepcja Kanału Śląskiego Katowice jako bardzo potrzebnej inwestycji w regionie. Z różnych względów nie doszło do jej realizacji. Dopiero w roku 1912 wybudowano Kanał Kędzierzyn-Koźle, a w roku 1938 otwarto Kanał Gliwicki. Wykonana została regulacja Odry od Ostrawy, aż do jej ujścia (Szendera, Rostański 2010).

Wisła ma regulację od Dworów koło Oświęcimia aż do Krakowa. Na głównych naszych rzekach powstały na Śląsku porty: w Gliwicach, Kędzierzynie-Koźlu oraz w planach w Bijasowicach na Wiśle.

W latach 50. zrealizowano przedwojenną koncepcję budowy Zbiornika Goczałkowickiego na Wiśle. W latach następnych powstało wiele sztucznych zbiorników wodnych od Soły po górny bieg Warty. Wszystkie te zbiorniki bardzo uatrakcyjniły krajobraz kulturowy Śląska oraz jego przestrzeń przyrodniczą. To między innymi dlatego w naszym regionie jest notowanych tak wiele gatunków ptaków, a wśród ssaków pojawiły się łosie, wydry i bobry. Istnieje infrastruktura hydrotechniczna, ale jest niewykorzystana w najmniejszym stopniu dla rozwoju naszego regionu.

Wprawdzie drogi wodne są pewnym zaburzeniem w krajobrazie jednak nie większym niż budowa dróg i autostrad, osiedli mieszkalnych, zakładów przemysłowych, a nawet budowy stawów hodowlanych i uprawy roli. Tak więc przyroda akceptuje transport wodny i z powodzeniem i sukcesem adoptuje ludzki wytwór do swoich potrzeb.

Aktualnie najbardziej pilną potrzebą jest połączenie naszego skromnego systemu wodnego z potężną europejską siecią transportu wodnego. Koniecznym jest połączenie z Wagiem, a dalej z Dunajem w kierunku Morza Czarnego. Niezbędne jest również połączenie Odry i Wisły tzw. Kanałem Śląskim. Aktualnie najbardziej ekonomiczna wydaje się tzw. południowa koncepcja kanału ze względu na możliwość zaprojektowania i wykonania go poza terenami zabudowanymi z wykorzystaniem naturalnych, jak i pogórnicych obniżek terenu. Zmiany ukształtowania terenu paradoksalnie mogą ułatwić budowę zbiorników retencyjnych dla zasilania kanału i śluz.

ZNACZENIE DLA ROZWOJU

Transport wodny nie uszczupla w żadnej mierze istniejącej struktury rzek. Z punktu widzenia ekonomicznego jest najdogodniejszym środkiem transportu. Również dla środowiska jest to bardzo przyjazny mechanizm. Życia przyrodniczego w rzekach nie uszczuplają sztuczne kanały, a powstające przy okazji organizacji „dróg wodnych” zbiorniki retencyjne są bardzo przyjazną ostoją dla wielu gatunków roślin i zwierząt. Transport wodny oraz jego zaplecze jak zalewy wodne, kanały, porty rzeczne są ogromnym bodźcem do rozwoju lokalnej turystyki – bordingu.

DZIEDZICTWO PRZESTRZENI KULTUROWEJ

Jak wynika z charakterystyki kulturowej obszaru województwa śląskiego opracowany teren wyróżnia się bogatym **dziedzictwem kulturowym** (Myga-Piątek 2001). Dotyczy to zarówno sfery kultury materialnej (obiekty i miejsca historyczne oraz wytwory sztuki ludowej) jak i duchowej (folklor, tradycja, sztuka, podania i legendy, religia). W rozwoju różnorodnych form kultury współpracują już dotychczas zarówno instytucje samorządowe (muzea, izby regionalne, ośrodki kultury, świetlice oraz biblioteki publiczne), jak i stowarzyszenia oraz organizacje pozarządowe (Koła Gospodyń Wiejskich, Ochotnicze Straże Pożarne, zespoły folklorystyczne, orkiestry dęte, nowe organizacje pozarządowe NGO), a także kościół (chóry, teatry amatorskie, orkiestry).

Warto zainteresować formą upowszechniania kultury także sektor lokalnego biznesu. W życiu społeczno-religijnym szeroko pojęty ekumenizm od ponad 300 lat pozwolił harmonijnie rozwijać się społeczeństwu bez zahamowań widocznych w innych regionach Europy, gdzie konflikty na tle religijnym hamowały rozwój społeczny i gospodarczy. Ludzie różnych wyznań wspólnie pracowali w zakładach pracy i na roli. Kościoły niejednokrotnie były użytkowane wspólnie przez dwa wyznania bądź funkcjonowały obok siebie. W końcu wspomnieć należy o życiu sportowym. Świadomość zdrowego trybu życia bardzo wcześnie przyczyniła się do powstawania na terenie Śląska Towarzystw krzewiących kulturę fizyczną. Powstały też liczne miejsca uzdrowiskowe takie jak np. Jastrzębie Zdrój, Goczałkowice Zdrój, Ustroń wykorzystujące walory klimatyczne, balneologiczne i krajobrazowe. Efektem dużej świadomości sportowej były liczne osobistości świata sportu wywodzące się ze Śląska. Na olimpiadach sportowcy pochodzący z ziem województwa śląskiego zdobyli ponad 100 medali, wliczając w to osiągnięcia na ostatnich igrzyskach w Vancouver.

ZNACZENIE DLA ROZWOJU:

Jak dowodzą doświadczenia z krajów europejskich dziedzictwo kulturowe (materialne i duchowe) może stać się ważnym czynnikiem rozwoju lokalnego i wzrostu dobrobytu miejscowych społeczności. Człowiek wykorzystując zasoby przyrodnicze środowiska dla swych potrzeb gospodarczych kształtuje przestrzeń. Ale kształtuje przy tym także zwyczaje i wzory zachowań oparte na tradycjach i wartościach kulturowych. To dalej wpływa na naszą mentalność i zachowanie, wzrost tolerancji ale i poczucia własnej wartości, na sposób pracy i nasz stosunek do otoczenia. Wraz ze wzrostem gospodarczego wykorzystania środowiska i w miarę wzrostu potrzeb zmienia się ocena **wartości lokalnej przestrzeni**. Ponadto wytwory dziedzictwa kulturowego są doskonałym produktem lokalnym służącym promocji regionu i rozwojowi turystyki. Wtwory niematerialne są ponadto doskonałą promocją regionu, a dla osób tutaj mieszkających i pracujących mobilizacją do dalszych działań. Wielokulturowość Śląska nie czyni społeczeństwa lokalnego klaustrofobicznym, lecz otwartym na wprowadzanie postępu w wielu dziedzinach życia.

ŻYCIE SPOŁECZNE I ADMINISTRACJA

Działania podejmowane na szczeblu zarządzania regionem, a służące poprawie funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa rozpoczęły się na szeroką skalę w latach 1742–1772. Wtedy to rozwinęła się kartografia Śląska oparta o badania terenowe prowadzone pod nadzorem pułkownika Wroedego. Równoległe z rozwojem kartografii szczególnie silny nacisk kładziono na pomiary geodezyjne, dokumentację geologiczną. Wprowadzono powszechnie system Ksiąg Wieczystych. Pod tym względem Śląsk do dziś jest jedynym w całości uporządkowanym własnościowo regionem w kraju. Administracja pruska wprowadziła jako projekt pilotażowy pierwszy w tej części Europy podział administracyjny na powiaty w miejsce dawnych księstw i wolnych państw stanowych. Ujednolicono system miar i wag na terenie Śląska. Wprowadzono system emerytalny na zasadzie możliwości wykupienia emerytury już

w latach 70. XIX wieku. Równoległe z reformą ubezpieczeń wypadkowych i zdrowotnych kanclerza Bismarcka, Raiffeisen Bank wprowadził powszechny system kredytów hipotecznych i pod zastaw, które bardzo ożywiały gospodarkę i rolnictwo całego Śląska i ziem ościennych. Ważnym było też zobligowanie inwestorów do wykonywania projektów budowlanych, co na ówczesne czasy było działaniem bardzo innowacyjnym. Projekty dotyczyły zarówno budynków jak i zagospodarowania terenu łącznie z dojazdem (w tym służebność dojazdu Furrecht) jak i sposobem odprowadzania i oczyszczania ścieków.

Nawet w czasach bardzo nam współczesnych kilkuletnie zaledwie funkcjonowanie Śląskiej Regionalnej Kasy Chorych spowodowało, że województwo śląskie było jedynym w kraju regionem posiadającym nowoczesny system zarządzania opieką zdrowotną. Zwieńczeniem jest jedyny w Polsce funkcjonujący elektroniczny system zarządzania Służbą Zdrowia (Szendera 2007).

ZNACZENIE DLA ROZWOJU

Kompleksowe i jednolite dla całego regionu działania administracyjne wprowadzone na tym terenie wcześniej niż w regionach ościennych doprowadziły do dynamicznego rozwoju Śląska. Uporządkowanie tych kwestii do dziś skutkuje lepszą organizacją życia społeczno-gospodarczego.

PODSUMOWANIE

W rozwoju gospodarczo-społecznym Śląska zbliżamy się do zrównoważonego wykorzystania posiadanej przestrzeni. Taki kierunek rozwoju skutkuje tym, że przyroda w naszej przestrzeni nie cierpi, a nawet sporo na tym rozwoju zyskuje.

Śląsk ma już także przykłady ochrony środowiska naturalnego poprzez pracę nad nim. Są to: program Owca Plus, program rolnośrodowiskowy, program retencji wodnych. Owszem, są jeszcze inne niedokończone albo wymagające wdrożenia. Przykładem może być dawno rozpoczęty, a niedokończony projekt regulacji rzek i budowy kanałów. Takim działaniem są też Plany Zagospodarowania Przestrzennego. W wielu miastach i gminach są już wykonane, ale i tam nie zawsze zostały przemyślane i odpowiednio skonsultowane ze społeczeństwem z jednej strony i naukowcami różnych dziedzin (nie tylko architekci i urbaniści powinni opiniować je, lecz również botanicy, dendrolodzy, zoolodzy, hydrologi, geolodzy, ekonomiści, szczególnie z dziedziny ekonomii społecznej i zrównoważonego rozwoju, socjologowie, psychologowie społeczni, itp.) z drugiej strony.

Osobną koniecznością są jeszcze niestosowane w Polsce, a szeroko stosowane w krajach ościennych (Czechy, Niemcy) i innych krajach Unii Europejskiej i wręcz niezbędne do prawidłowego rozwoju krajobrazu kulturowo-gospodarczego Śląska i całego kraju mechanizmy wyceny elementów krajobrazu. Wiąże się to z koniecznością jak najszybszego interdyscyplinarnego opracowania Katalogu Wyceny Elementów Środowiska i stworzeniem uwarunkowań prawnych do wdrożenia całej procedury. Zaznaczyć tutaj należy, że poprzez pojęcie środowisko rozumiemy nie tylko elementy czysto przyrodnicze. Środowisko to również absolutnie wszystkie wytwory dzia-

talności ludzkiej i to różnorodnie traktowane w zależności od sposobu i czasu ich wytworzenia (dla przykładu: inaczej należy wycenić przestrzeń wiejską zabudowaną historycznie w sposób jednorodny, inaczej starą zrujnowaną kopalnię, która posiada dużą wartość o charakterze dziedzictwa kulturalnego, inaczej trzydziestoletnie bloki mieszkalne, inaczej hałdę, która jest wewnątrz miasta, inaczej hałdę, która po kilkunastu latach swojego istnienia stała się integralną częścią krajobrazu). Jednakże nie tylko te odgórnie sterowane, zakrojone na szeroką skalę całego województwa śląskiego samorządowe programy są działaniami z gatunku zrównoważonego rozwoju. Również każda działalność na szczeblu lokalnym, gminnym, sołectkim ale i na poziomie zakładu pracy jak i pojedynczego gospodarstwa domowego przyczynia się do rozwoju i zmiany krajobrazu kulturowego. Dobrze, że zarówno naukowcy jak i praktycy zauważyli, że nie można z naturą walczyć, a jedynie z nią współpracować w ciągłym przeobrażaniu krajobrazu przyrodniczego ubogacającego krajobraz kulturowy jaki tworzymy. Poprzez swoje działania człowiek musi uczestniczyć w ciągłej ewolucji gatunków i siedlisk. Człowiek jako element przyrody każdym działaniem uzupełnia naturę. Nie można zaniechać tych działań bo zaniechanie jest gorsze niż nawet złe działanie.

BIBLIOGRAFIA

1. Bonenberg K., *W jaki sposób nasze zmysły ułatwiają nam kontakt ze światem*. Aura 12, 1996, s. 29.
2. Czudek A., *Osobliwości i zabytki przyrody województwa śląskiego*, 1929.
3. Dubel K., *Uwarunkowania przyrodnicze w planowaniu przestrzennym*. *Ekonomia i Środowisko*, Białystok 1998.
4. Greiner P. Złoty A., *Mapy i plany Katowic z okazji 140 rocznicy uzyskania praw miejskich*, MDK Południe, Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego. Katowice 2005.
5. Józefaciuk A., Józefaciuk Cz., *Struktura zagrożenia erozją wodną fizjograficznych krain Polski*. *Pamiętnik Puławski* 101, 1992.
6. Myga-Piątek U., *Refleksje nad ochroną krajobrazów Górnego Śląska*. *Gazeta Uniwersytecka UŚ*, Katowice 2001.
7. Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa: PWN 2002.
8. Kupka R., *Zainteresowanie samorządu lokalnego ochroną dolin rzecznych (na przykładzie miasta Katowice*. *Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*, 30. UŚ WBiOŚ, WNoZ, Katowice-Sosnowiec 2000.
9. Rostański A., Tokarska-Guzik B., *Obszar źródłiskowy Kłodnicy – enklawa naturalnej roślinności w obrębie Katowic*. *Kształtowanie Środowiska Geograficznego i Ochrona Przyrody na Obszarach Uprzemysłowionych i Zurbanizowanych*. *Uniw. Śl. (WBiOŚ i WNoZ)*, 11: 32-36, 1993.
10. Szaraniec L., *Osady i osiedla Katowic*. Wydawnictwo „Śląsk” Katowice 1983.
11. Szendera W., *Tradycyjne ogrody przydomowe na Śląsku*. *Ekoprofit Finanse Nauka Technologie Prawo*. *Alkman Finanse*, nr 2 (87), Katowice 2007, s. 74-85.
12. Szendera W., Włoch W., *Historia badań nad Rubus glivicensis (Sprib. Ex Sudre) Sprib. na Górnym Śląsku (History of studies on Rubus glivicensis (Sprib. Ex Sudre) Sprib. in the Upper Silesia)* *Biuletyn Ogrodów Botanicznych* 10: 31-38, 2001.
13. Szendera W., *Zasoby przyrody wsi*, w: *Podręcznik odnowy wsi* (red: Morski F.) Śląski Związek Gmin i Powiatów, Katowice 2003.

14. Szendera W. Rostański A. 2010: *Historia Przyrody Miasta Katowice*. w: *Historia Miasta Katowice* (red. Barciak A, Szaraniec L.). Katowice
15. Tokarska-Guzik B., Rostański A., Gorczyca J., Rostański K. JR., *Przyroda Katowic*, Wyd. Planta, Katowice 1995, s. 72.
16. Tokarska-Guzik B., Rostański A., *Potrzeba ochrony przyrody w Katowicach. Przyroda Górnego Śląska 6*: 6-7, 1996.
17. Tokarska-Guzik B., Rostański A., Kupka R., (red.), *Katowice. Przyroda miasta*. U.M.Katowice – Kubajak, Katowice 2002.
18. Wawrzyniak W., Małachowska J., *Stan uszkodzenia lasów w Polsce w 2000 roku na podstawie badań monitoringowych*. Bibl. Monit. Śród. IOŚ Warszawa 2001.
19. Włoch W. (red.), *Osobliwości przyrody Górnego Śląska*. Górnośląska Oficyna Wydawnicza, Katowice 1999, s.144.
20. Złoty A., *Mapy generalne Śląska. Archidiecezja w Katowicach*, F. W. Koral. Katowice, Pszczyna 2004.